

Мавлоно Лутфий - ўзбек халкининг улуг мутафаккири, атокли намояндаси, жахон адабиёти ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти тарихининг ривожланишига ўзининг беминнат хиссасини қўшган, ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари билан Шарк адабий мухотида чуқур из қолдирган, сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг таъбирича замонасининг машхур «Малик ал-калом»и , яъни «Сўз подшоши» номи билан шухрат қозонган етук аллома.

Таржимаи ҳол

Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида замондошлари Давлатшоҳ Самарқандий, Шамсиддин Сомий, Хондамир, Абдулла Кобулий каби тазкиранависларнинг асарларида муҳим қайд ва мулоҳазалар учрайди. Хусусан, Лутфийни яқиндан билган, у билан устоз ва шогирдлик рутбаси билан боғланган Алишер Навоий асарларида келтирилган маълумотлар гоят қимматлидир.

Шарк адабиёти тарихида Лутфий таҳаллуси билан асарлар яратган ижодкорлар қўпгина бўлиб, «Комус ул-аълам» асарида улардан айримлари санаб ўтилган. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий билан яқин мулоқотда бўлиб, ўзининг асарлари билан Хуросон ва Мовароуннаҳр адабий мухотида чуқур из қолдирган Мавлоно Лутфий «Малик ал-калом», яъни «Сўз подшоши» (Алишер Навоий) унвони билан шухрат қозонди.

Лутфуллоҳ Лутфий - Алишер Навоий «Маҷолис ун-нафоис» аса-рида гувоҳли беришича 99 йил умр кўрган. Шоирнинг замонида оид манбалардаги маълумотлар асосида унинг таваллуд санаси 1366 йил деб қўрсатилган. Лутфий бошланғич таҳсилдан кейин мадрасаларда ўз даврининг дунёвий ва шариат билимларини чуқур ўрганади. Сўнгра эса тасаввуф бобида малака ҳосил қилишга киришади.

Бу ҳақда Алишер Навоий қуйидагиларни қайд этади: «Мавлоно йигитлигида улуми зоҳирийни такмил қилгондин сўнгра Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний қошида сўфий тариқатида ҳам сулук қилгондур». Шаҳобиддин Хиёбоний ЎЗ даврининг кўзга кўринган мутасаввуф шайхларидан бўлиб, унинг «Қуръони қарим»га ёзган шарҳлари ҳам мавжуд эди. Лутфий ана шу алломадан тасаввуф таълимини олиб, кенг ва чуқур билим соҳиби

бўлиб етишди. Лутфий асарларидан шу нарсa маълум бўладики, у Абу Али ибн Синонинг «Конун» ва «Аш-Шифо» асарларини чуқур ўзлаштирган.

Лутфийнинг ёшлик йиллариданок адабиётга бўлган катта кизиқиши алохида кўзга ташланиб турар эди. Бўлажак шоир ўзигача бўлган туркий тилдаги адабиёт билан бир каторда форс ва араб адабиётларини ҳам кунт билан ўрганади. Унинг Хофиз, Камол Хўжандий ва Насимий меросларига рағбати айникса катта эди. Амир Тему́р давридан бошлаб Хуросан ва Мовароуннахрда рўй берган сиёсий марказлашув самараси ўларок шаклланган адабий мухит Лутфийни ҳам ўз майдонига тортди.

Унинг газаллари огизга тушиб, мушоираларнинг ва адабий суҳбатларнинг мавзуга айланди. Оддийгина хаёт тарзига ўрганган, дарвишларга хос хокисорлик билан мўътабарлик касб этган бу шоирнинг шеърлари чуқур фикрларни содда сўзлар ёрдамида юкори бадий бўёкларда ифодалай олиши билан ажралиб турар ва шеърлари шу жихати билан Навоий ва Жомий каби адабиёт хомийларининг диққат-эътиборини козонган эди.

Мавлоно Лутфийдан бизгача салмоқлигина адабий мерос етиб келган бўлиб, унинг катта кисмини лирик асарлар ташкил килади. Лутфийнинг лирикадаги серкирра ижоди хакида Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида куйидагиларни ёзади: «Мавлоно Лутфий ўз замонасининг «Маликул-калом»и эрди. Туркий ва форсийда беназир эди, аммо туркийда шухрати кўпрок эрди ва туркча девони машхур». Шоирнинг форсий тилдаги асарларини тўплаб девон тузгани бизга маълум бўлмасада, унинг бу тилда ҳам катта махорат билан ижод килганлигини замондошлари муносиб баҳолаган эдилар.

Лутфийнинг адабий мероси орасида дostonлари алохида ўрин эгаллайди. Шулардан бири 1411 йилда яратилган «Гул ва Наврўз» дostonидир.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Лутфийнинг бизгача етиб келмаган «Зафарнома» деб номланган дostonи тўгрисида шохидлик беради ва ёзади: «Мавлононинг «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдан ортиқрок маснавийси бор. Баёзга ёзмoғони учун шухрат тутмади». Лутфий ижодининг тадқиқотчилари юкорида каламга олинаётган «Зафарнома» таржимасининг манбаи Шарафиддин Али Яздийнинг форс тилида яратилган Амир Тему́р хаётига оид «Зафарнома» асари эканлигини кайд этадилар.

Шундай экан, Лутфий ўз даврида авлодлар учун гоят ахамиятли бўлган бир мавзуга қўл урган ва Али Яздийнинг тарих ва хотира услубида ёзилган асарининг туркий тилдаги поэтик намунасини яратган. Профессор Е.Э. Бертельс шоир бу маснавийни Фирдавсийнинг «Шохнома»си услубидаги кахрамонлик асари сифатида режалаштирган бўлиши керак деб айтади. Лекин кандайдир сабабларга кўра шоир уни окка кўчирмаган. Навоий ҳам уни «окка кўчирмагани («баёзга ёзмoғони учун») учун шухрат тутмади» деб айтади.

Шарк маданияти тарихига оид манбаларда Лутфийнинг ахлоқ-одоб мавзуида «Машкун ул-хакойик» номи билан ҳам асар яратганлиги эсланади. Хутанлик Мулла Исматулланинг

«Тарихи муסיкиюн» асарида Лутфийнинг мустика тарихи билан ҳам шугулланганлиги, куйлар басталаганлиги кайд этилади. Карийб юз йил умр кўрган дахо шоирнинг ижод камрови ҳам ранг-баранг бўлганлиги, хусусан, бадий адабиёт соҳасида кўп ишларга улгурганлиги шубҳасиздир.

Лутфийнинг она тилидаги лирик асарларидан иборат девони ўз давридаёқ Хуросон ва Мовароуннахрдан ташкари туркий тилда сўзлашувчи кўпгина ўлкаларга ҳам кириб борган эди. Кейин бу ҳудуд янада кенгайиб борди. Шоир девонининг Республикамиздан ташкари кўпгина мамлакатлар кутубхона хазиналарида сакланаётган кўлёмалари шундан далолат беради.

Республикамизда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шаркшунослик институти фондида Лутфий девонининг ўнлаб нодир нусхалари сакланади. Ушбу манбалар девоннинг Лондон ва Париж нусхалари билан киёсий-танкидий ўрганилиб, шоирнинг катор «Сайланма» нашрлари яратилди. 1987 йилда Ғ.Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган Лутфийнинг «Сенсан севарим» номли тўплами сўнгги ўн йилликда нашр этилган девонидир.

Девон Шарк шеъриятининг етакчи жанрларидан бўлган газал, рубоий, туюк китъа ва фардларни ўз ичига олади. У одатдагидек, ҳамд ва наът шеърлари билан бошланади. Девоннинг деярли кўп нусхаларида Шохрух Мирзо номига ёзилган касидага кўзимиз тушади.. Айрим нусхаларда эса Темурий шахзодалар: Бойсункур Мирзо, Искандар Мирзо номига багишланган касидалар ҳам учрайди.

Лутфий девонидан ўрин олган лирик асарларнинг етакчи темаси — ишқдир. Шу ишқ инсоннинг зохирий ва ботиний оламини ойна бўлиб акс эттиради. Биз бу асарларда ишқнинг дунёвий талкинларини ҳам юксак санъат билан акс эттирилганлигини кузатамиз. Навоий ўзининг «Манокиби Пахлавон Мухаммад» асарида Лутфийни «зохир аҳди шуароси», яъни дунёвий мавзулар талкинида махорат кўрсатган шоир сифатида алоҳида характерлайди. Шоир лирикасида анча кенг ўрин тутган дунёвий мавзулар, айни пайтда, диний-тасаввуфий мавзулар билан уйғунлашиб, бир-бирини тўлдириб келади. Шу тарзда улар мажоз ва ҳақиқат бирлигини ташкил килади.

Аллох ўзи яратган мавжудот ва махлукотлар орасида инсонни энг мўътабар поғонага кўтарди. Унга ўз ўрини берди. Инсон шунинг учун ҳам азиздир. У хусн бобида ҳам «мазъари сунъи илоҳдир». Одам шу қадар буюк моҳиятки, Аллох, унинг юзида ўз аксини кўради.

Шоир асарлари унинг ўша даврда кенг тарқалган тасаввуф гоялари таъсирида бўлганлигидан далолат беради. Аллох дунёни мукаммал гўзаллик тимсоли сифатида яратган, шу гўзаллик оғушидаги одамнинг борлиқни идрок этиш туйғуси, муҳаббат хисларининг устиворлиги, атрофни ўраб турган жамоат ва наботот олами билан алоқасини энг гўзал фазилатлари сифатида кашф этган. Лекин ҳаётда ҳамма нарса муваккат, у узлуксиз ҳаракатда.

Табиат фасллари каби одам умрининг фасллари бир-бири билан алмашилиб туради.

Шунга кўра ҳам Лутфийнинг газаллари марказида турган қаҳрамон ҳаётининг Аллоҳ инъом этган барча гўзалликларини, неъматларидан баҳрамандлик туйғуси билан яшайди. Шоир лирик қаҳрамонини навбахор келиши билан чаманларнинг гуркираб кетиши, гул фаслининг таровати мафтун этади. У шу чаманда «сарвикид гули хандони»ни излайди.

Шоир лирикасида ҳаёт завқлари, табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлиши, шодлик ва тарона оҳанглари билан бир каторда инсон қадрияти ва унинг орзу-умидларини оёқ ости қилувчи «қажрафтор чарх», «сергина фалак», «жаҳолатпеша одамлар»дан озурдахоллик қайфиятлари ҳам юз кўрсатади. Бундай тасвирларда шоир ўзини ўраб турган ҳаётга ҳар жихатдан яқинлашиб боради.

Лутфийнинг ҳамиша яхшиликка умидвор бўлган ошиқ нидоларини ўз ичига олган шох байтларидан ўрин олган.

Йўқ турур ёлғўз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур.

Лутфийнинг ўзига ҳос катта маҳорати ҳам дастлаб, бир томондан қаламга олинаётган барча мавзуларни қулай очиб берадиган поэтик образлар воситасида тасвирлаш билан қитобхонлар қалбига йўл топишидадир. Услуб соддалиги, ифодаларнинг ҳалқоналиги, шеър вазнининг ҳалқ кўшиқларига яқинлиги Лутфий лирикасининг муваффақиятини таъмин этган иккинчи муҳим омилдир.

Лутфий газаллари арузнинг ранг-баранг тармоқларида ёзилган ва улар аксар ҳолларда ҳажм жихатидан жуда ихчамдир. У ўз газалларида арузнинг ҳалқ кўшиқларига яқин турган оҳангдор, ўлчовларини танлайди. Лутфий шеърларида ҳалқ урф-одатлари, маросим лавҳаларини тез-тез учратиш мумкин. Лутфий ЎЗ лирикасида ҳалқнинг жонли сўзлашув тилидаги эркалаш, юпатиш, қарғиш, истехзо, қочирик ибораларидан маҳорат билан фойдаланади. Маъшуканинг жабру ситамларидан қўнгли озурда бўлган ошиқ ич-ичидан зорланиб айтади:

Лутфийни қим қарғади: «Ё раб, балога учра!» деб қим, сенингдек тош бағирлиқ
дилрабога учради.

Лутфийнинг назмийтада ҳалқ мақолларидан истифода этиш бобидаги санъатқорлиги айниқса юқсадир. Унинг рубоий, қитъа, туюқ ва фардларида қиши руҳий оламининг ранг-баранг лаҳзалари, ахлоқ-одоб мавзуларининг талқинлари асосий ўрин тутди.

Шоирнинг тўртликлари ҳақида сўз борар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовор. Қўпроқ туркий тилдаги шеърятга тааллуқли тажнисли (зулмаънийн) сўзлар воситасида туюқ яратиш санъати Лутфий шеърятда ёрқин ифодаланган деб айтиш мумкин. Унинг девонидан ўрин олган қўплаб туюқлардаги нафис маъно товланишлари қитобхонни она тилининг бой имкониятлари қатламларига олиб қиради, уни ҳаёлга тортиб, эстетик завқ беради.

Мен сенинг илқингдин, эй дил, бандамен,
Ва, қачон етгайман ул дилбандга мен,
Бевафоларга мени қилдинг асир,

Сен манга султонсан, эй дил, бандамен.

Алишер Навоий ЎЗИНИНГ «Мажолис ун-нафоис» асарида Лутфий-нинг туркий тилдаги шеъриятда бўлгани каби форсий ижодда ҳам «беназир эрди» деб ёзади. Лутфий, хусусан, форсий касиданависликда ўз замонаси ижодкорларининг эътиборини қозонган эди. Навоий ёзади: «Мавлоно Лутфий форсийда касидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур».

Навоий томонидан «Мажолис ун-нафоис»да қайд этилган бир неча парчаларнинг ўзи Лутфийнинг бу соҳадаги салоҳиятини кўрсатиб беради. Навоийнинг қайд этишича, умри охишлаб бораётган Лутфийнинг:

Эй зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жои мох дарбар офтоб.

Таржимаси:

Сенинг тун каби сочингдан қуёш сояда парвариш топадиган бўлди,
Сочингдан таралган шом қоралигини ой ўрнига қуёш кўтармокда

матлали газалига замондош ижодкорлар кўплаб жавоб ёзганлар. Лекин уларнинг ҳеч бири Лутфий даражасида шеър айтолмаган.

Лутфийнинг Абдурахмон Жомийга ихлоси катта эди. У Жомийга «Сухан» радифли касида ҳам бағишлаган. Умри охирида бошлангич байтинигина ёзишга улгурган «Афтад» радифли газалини тугаллаб, ўз девонига киритишини Абдурахмон Жомийга васият қилган. Жомий кекса шоирнинг бу васиятини адо этган, бугунгача Жомий девонида яшаб келаётган «Афтад» радифли газал икки буюк сўз санъаткорининг ижодий ҳамкорлигидан ёдгорлик сифатида қадрлидир.

Лутфийнинг форсий назмийатидаги мислсиз санъаткорлигини кейинги асрларда яшаган тазкиранавислар ҳам қайд этадилар. Акбаршоҳ замонида яшаган Абдулла Кобулий ўзининг «Тазкират ут-таворих» асарида Лутфий мероси ҳақида сўз очиб, «дар форси шеъри зебо ва касидаи гарро дорад» («форсийда гўзал шеърлари ва порлок касидалари бор») деб айтади.

Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавкега эга эди. Кексайиб бораётган шоирнинг уйи кўпинча шогирдлар билан гавжум бўларди. Унинг яқин шогирдларидан бири Алишер Навоий эди. Навоий ЎЗ устози ҳақида гапирганда икки ўртадаги яқин инсоний муносабатларни ички бир ифтихор билан тилга олади. Навоий Лутфийдан назмийатнинг сиру синоатлари бобида кўп нарсга ўрганди. Устоз шеъриятига бўлган катта эътиқод билан унинг «Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур», «Кўкдадур ҳар дам фиғоним кўргали сен мани», «Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами» мисралари билан бошланувчи газалларига муҳаммаслар боғлади.

Унинг устозни «Эй жамолинг лахзолу бебадал хуснунг жамил», «Эй қадинг тубийи жаннат хиди гулгун устина» мукдадимали газалларига мусаддаслари ҳам мавжуд. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий ўзигача ва ўзига замондош бўлиб яшаган туркийгўй

шоирлардан факат Лутфий газалларигагина мухаммас ва мусаддаслар боглаган.

Лутфий 1465 йилда ЎЗ манзилгохи бўлган Дехиканорда вафот этган. Навоийнинг хабар беришича, Мавлононинг кабри ҳам ўша ердадир.

Кейинги асрларда Лутфий махоратининг таъсир доираси тобора кенгайиб борди.

Фузулийнинг Лутфий газалларига кўплаб назиралари, катор мухаммаслари маълум.

Машраб Лутфийнинг «хох инон, хох инонма» радифли газалининг матлаидан тазмин нули билан фойдаланиб, бутун бошли янги бир газал яратган.

Лутфий газалларига мухаммаслар боглаш Мунис, Огахий, Равнак ва Амирий ижодларида ҳам учрайди. Шу йўналишда бизга замондош бўлиб яшаган Чархийнинг ҳам манзур мухаммаслари бор. Шоир газаллари маком ва халк куйлари билан ижро этилади. Уларга замондош бастакорларимиз ҳам куйлар ёзганлар. Лутфий девони ва ундан сайланмалар Ўзбекистонда бир неча бор, сўнг Туркия ва Шаркий Туркистонда ҳам чоп этилган. Шоир газалларининг рус ва бошка тилларга таржима килингани маълум.

Лутфийнинг бой бадий мероси адабиётшунос олимларимиз томонидан кенг ўрганилиб келинмокда, у хакда катор тадкикотлар яратилди. Бу ўринда дастлаб Заки Валидий, Е. Э. Бертельс, Ходи Зариф, А. Хайитметов, Э. Рустамов, шунингдек, Ё. Исхоков, Х.Расулов ва Э. Ахмадахўжаев каби олим-ларнинг тадкикотларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Республикамизда шоир номи билан аталган кўча, мактаб ва кутубхоналар унинг хотирасига абадийлик бахш этиб келмокда.